घृणिः, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"घृणि-घृणिपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि।" उणां। ४। ५२। इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके+निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। "तस्य त्वक्तखभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृतः, पुं क्ली, (जघर्त्ति चरतीति। घृ+"अञ्जि-घृसिभ्यः क्तः।" उणां। ३। ८६। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अन्वतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आज्यम् १२। यथा,—

"घृतोऽस्त्री चाज्यमाज्यञ्च सर्पिः स्यादन्वतं हविः।"

इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिस्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाण्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥*॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्ण-चक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणी-विकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नवगव्यतः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवह्निकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥*॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कफे अनिले च प्रशस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपाकारित्वम्। शोषे कम्पे च हितत्वञ्च॥*॥ मेढ़कघृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ण्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। वृष्यं वपुको विस्रगन्धकारित्वञ्च॥*॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥*॥ अश्वाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। हृद्यमिदीपनत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥*॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥*॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठक्रमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च॥*॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। हृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च॥*॥ वर्षाद्यूर्द्धं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिरोगशान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥*॥ तस्य लक्षणम्। "उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम्। लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्। यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥" कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्व्ववीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥ ("शस्तं घीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्। बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥ क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निगलपितात्मनाम्। वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्। सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥" इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥ "विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम्। चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥" इति गव्यघृतम्॥ "आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। कासे श्वासे क्षये ऽर्शःसु लघुपाके कफापहम्॥" इत्याजघृतम्॥ "वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्। मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥" इति माहिषघृतम्॥ "औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम्। दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥" इत्युष्ट्रीघृतम्॥ "पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम्। वृद्धिं करोति चास्याश्च वाक्शरीरशर्करापहम्॥" इत्याविकं घृतम्॥ "वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्। चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्। वृद्धिं करोति चास्त्रीणां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥" इत्यश्वीघृतम्॥ "कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम्। सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादन्वतोपमम्॥" इति नारीघृतगुणाः॥ "तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघृत् पयसो घृतम्॥" इति क्षीरोद्भवघृतम्॥

"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिकोन्मादकर्णाक्षिशूले।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव घृतं स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥"

इति जीर्णघृतगुणाः॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्। वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥ सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः। सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥ मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान्। योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् प्राययेद्भिषक्। त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोक्षणम्॥ गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम्। उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥ लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्। मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥ नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्। दृष्टं स्पृष्टमघ्राणं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्। अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥ विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्। चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥ आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।